

Михайло ХУДАШ

ДО ГЕНЕЗИ ІМЕНІ ВОЖДЯ АНТІВ, ЗАСВІДЧЕНОГО ІСТОРИКОМ ГОТІВ ЙОРДАНОМ ЯК VOZ, BOOZ, VOX

Відомий у різних слов'янських історіографічних джерелах як *Бож*, *Боз*, *Бос*, *Бус* вождь антів, який близько 375 р. у війні з готами був захоплений у полон і за наказом їхнього короля Вінітара разом із своїми синами та 70 вельможами розп'ятий, згадується Йорданом у його творі "De origine actibusque Getarum" (551—552) у варіантах *Voz*, *Booz*, *Vox*¹. Звідси й різноваріантність імені цього вождя у науковій літературі, оскільки різні автори транслітерують і відтворюють слов'янське звучання даного імені по-різному. А спричинене це насамперед тим, що латинська літера *z* ще навіть у XVIII ст. у різних випадках могла передавати аж три слов'янських приголосних звуки — *з*, *ж*, *с*. Перелік праць, у яких міститься слов'янська транслітерація або, крім того, ще й інтерпретація латинських написань засвідченого Йорданом імені згаданого антського вождя, зайняв би нам невинувато багато місця. Зрештою, найважливіші з цих праць навів Б. Рыбаков². Тому без спеціального посилання на конкретні численні публікації, у яких фігурує досліджуване ім'я антського вождя, зазначимо, що фігурує воно з більшою або меншою частотою вживання, як ми вже згадували, у чотирьох варіантах: *Бож*, *Боз*, *Бос*, *Бус* (в останньому випадку — вже не у зв'язку із згаданою графічною особливістю латинської літери, а у зв'язку із "временем бусовим" у "Слові о полку Ігоревім", про що буде мова далі). У п'ятому випадку Йорданове *Voz* Є. Скжинська трактує як апелютив у значенні "вождь"³. О. Трубачев реконструює цей апелютив як **vodъ* або **voъ*⁴. Крім того, слід тут згадати і про спробу М. Тихомирова пов'язати це іменування з Бутом та бужанами⁵. Отже, в усіх цих випадках з Йорданових варіантів *Voz*, *Booz*, *Vox* до уваги береться лише перший, причому з перевагою традиційної його передачі як *Бож*, не зважаючи на те, що того, чи дійсно латинська літера *z* у варіанті *Voz* позначає звук *ж*, ніким ще не доведено.

¹ Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве".— М., 1972.— С. 418.

² Там же.— С. 418—420.

³ Див.: Там же.— С. 419.

⁴ Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопросы языкознания.— 1982.— № 4.— С. 11.

⁵ Див.: Рыбаков Б. А. Русские летописцы.— С. 419.

Як бачимо, наведена картина суперечлива й туманна. Тому доти, доки не буде знайдено аргументів, які б проливали світло на ім'я антського вождя у війні з готами в IV ст., проблема справжнього звучання цього імені навряд чи остаточно буде колить розв'язана. Поки ж таких аргументів немає, її розв'язання мусить базуватися лише на гіпотетичних реконструкціях. Отже, пропонується далі наша концепція — це не останнє слово в науці, а лише така гіпотетична реконструкція.

Як впливає з уже наведеної картини, іменування в науковому обігу згаданого вождя антів як *Бож, Боз, Бос, Бус, вождь* має не тільки варіантний фонетичний характер, але у випадку з *вождь*, — також і лексико-семантичний. Іншими словами, у ній маємо справу з двома концепціями іменування цього вождя: антропонімією (*Бож, Боз, Бос, Бус*) і апеллятивною (*вождь*). Пов'язування Йорданового *Voz* із Бугом та бужанами не беремо до уваги, оскільки не знаходимо для цього ні лінгвістичних, ні історичних підстав.

У свою чергу, ці дві концепції підказують думку, згідно з якою науково обгрунтоване висунення нової концепції відчитання й інтерпретації варіантів *Voz, Vooz, Vox* у Йордана треба базувати на з'ясуванні трьох питань: 1. Що насправді може критися у варіантах *Voz, Vooz, Vox* — антропонім чи апеллятив? 2. Як можна відчитувати у слов'янському звучанні ці варіанти відповідно до особливостей середньовічної латинки? 3. Як даються трактувати варіанти засвідченого Йорданом імени антського вождя у їх генетичному аспекті?

Щодо першого з цих питань, то, на наш погляд, є промовисто більші шанси вважати, що варіанти *Voz, Vooz, Vox* криють у собі таки особове власне ім'я антського вождя, а не його титул *вождь*. Адже, по-перше, важко припустити, щоб для ідентифікації верховного правителя антів Йордан ужив лише його титул без імени або якоїсь попередньої згадки про це ім'я. Зрештою, про це виразно свідчить той факт, що при назві особи *Voz* він уживає також титул *rex* "король", що його, вигідно для своєї концепції, О. Трубаčov розцінює як латинську кальку ранньослов'янського **vodǫь* або **voǫь*⁶. По-друге, у латинці, якою написаний твір Йордана, буква *v* ніколи не вживалася для позначення звука *v* (на відміну від грецького *v*). По-третє, за особливостями середньовічної латинської графіки слов'янське **vodǫь*, **voǫь* повинно бути передане латинкою як *vodzj, vobj*. По-четверте, чи можна бути певним, що в IV ст. у "ранньослов'янській" (за О. Трубаčovим) мові вже вживалося **vodǫь*, **voǫь*, а не **vobj* (< *voditi*)?

Щодо другого питання (як можна відчитувати у слов'янському звучанні варіанти *Voz, Vooz, Vox* згідно з особливостями середньовічної латинки?), то справа складніша, хоча не безнадійна. Складність розв'язання цього питання полягає у кінцевій літері *z* варіантів *Voz, Vooz*, яка, як уже була мовою, могла передавати аж три слов'янські звуки, а також у кінцевому *-x* варіанта *Vox* та в подвійному *-oo-* варіанта *Vooz*, хоча в даному разі цьому подвійному *-oo-* можна не надавати якогось суттєвого значення, оскільки це, найімовірніше, звичайний графічний плеоназм, на що вказує брак подвоєння *-o-* у варіантах *Voz* та *Vox*.

На противагу дотеперішній, традиційній практиці при транслітерації та тлумаченні імени антського вождя виходити з варіанта *Voz*, уважаємо,

⁶ Трубаčov О. Н. Языкознание... — С. 11.

що першорядної уваги заслуговує якраз третій варіант *Vox* з його кінцевим -х, з'ясування слов'янського звучання якого, на наш погляд, дає можливість з'ясувати також звучання варіантів *Voz*, *Vooz*.

Певна річ, у даному випадку не маємо гарантії, що ця літера х не вжита помилково замість літери z, але тим більше не маємо гарантії, що це дійсно так, оскільки варіант *Vox* з цим кінцевим х дається переконливо інтерпретувати на слов'янському антропонійному і фонетичному ґрунті та, що дуже важливо, саме в безпосередньому зв'язку із з'ясуванням звучання кінцевого z у варіантах *Voz* та *Vooz*.

Так, літера х у латинському алфавіті передає сполучення двох глухих приголосних — задньоязикового проривного к із спірантом с. Тож є вагомі підстави вважати, що адекватно кінцевий спірант — с виступає і у варіантах *Voz* та *Vooz* лише переданий там літерою z, що, однак, не суперечить “властивостям” цієї літери в латинці при передачі слов'янських слів. Таким чином, це дає підставу вважати, що варіанти *Voz*, *Vooz* слід читати як слов'янське *Bos*, що допускає також і відомий польський лінгвіст С. Урбаньчик⁷.

Однак кінцеве звукосполучення -кс у варіанті *Vox* (*Бокс*) веде безпосередньо і до другої суттєвої гіпотетичної реконструкції, причому цим разом дуже важливою також для з'ясування самої генези імені засвідченого Йорданом антського вождя. Апелятив *бокс* давнім слов'янським мовам не був властивий. Сучасне *бокс* у слов'ян — англomовне запозичення. Зате антропонім *Voks* датований у польській антропонімії 1434 р.⁸ Звідки ж у такому разі могло виникнути це звукосполучення -кс в особовій назві *Бокс* (*Vox*)?

Генезу цього антропоніма підказує нам одна із закономірностей творення праслов'янських і давньослов'янських особових власних імен способом усичення імен-комполітів, унаслідок чого, як, зрештою, переважно й тепер, людина мала повне ім'я і скорочене, яке в повсякденному побутовому вжитку часто превалювало над повним, особливо у віддалені часи родо-племінних відносин. У даному випадку вважаємо, що варіант *Vox*, який треба читати як *Voks* (*Бокс*), — це вже вторинне утворення від первісного вихідного варіанта **Vogsъ*, у якому внаслідок девокалізації в позиції перед спірантом с дзвінкий задньоязиковий проривний приголосний г (лат. g) перетворився в глухий задньоязиковий проривний приголосний к, тобто настала зміна: *Vogsъ*, *Voksъ*.

Отже, згідно з цією версією, варіант *Voksъ* (*Бокс*) — це, в даному випадку, не графічний, а фонетичний чи й навіть фонетико-морфологічний (словотворчий) варіант утворення *Voz*, яке, згідно з цією нашою версією, слід читати як *Bos*. Інакше кажучи, *Vogs* і *Bos* — це фонетично і словотворчо різні утворення. Тож виникає закономірне запитання: ці утворення спільної чи різної генези?

Розв'язати окреслену проблему можна етимологічним способом на антропонійному ґрунті, і такі можливості знаходимо. Однак, це розв'язання не було б вичерпним і всебічно аргументованим, якщо б ми тут

⁷ Urbańczyk S. *Boz* // Słownik starożytności słowiańskich.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1961.— Т. 1.— С. 151.

⁸ Słownik staropolskich nazw osobowych / Pod red. i ze wstępem W. Taszyckiego.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1961.— Т. 1.— С. 185.

обминули і не взяли до уваги дуже важливий не тільки з антропонімійного, а й з історико-літературного боку чинник, який, власне, і послужив нам стимулом до написання цієї статті. Маємо конкретно на увазі відоме із “Слова о полку Ігоревім” “время бусово” в уривку: “Се бо Готския красния дѣвы вѣсгѣша на брезѣ синему морю, звоня Руским злотомиъ, поють время Бусово, лелѣють мечь Шаруканю”⁹.

Зміст цього уривка ще в минулому столітті дав логічно аргументовану підставу О. Огоновському дійти висновку: “Время Бусово є без сомніня той час, в котрім Бооз, король Антів-Славян трагічною умер смертю. Про-те готські дівчата величали богатира народу своего, Вінітара, що поборов племя, рідне сучасним Русичам. Але-ж ти дівчата тямилі ма-буть також на се, що над ними панували Половці; задля того, по словам автора, леліють вони мечь Шароканову, с. є. побуждають половців до мєсті против Русичів, тому-що Шарокан в 1107 р. лєдві втік из побойща, де Русичі Половців зовсім побороли”¹⁰. Цю версію повністю підтримав пізніше О. Шахматов¹¹, а вже у наш час з переконливою розширеною аргументацією і Б. Рибаків¹². Отож і ми схильні приєднатися до думки цих авторитетних учених у тому, що у вислові “время Бусово” у “Слові о полку Ігоревім” засвідчена збережена нащадками антів — русичами ще й через цілих сім століть народна пам’ять про трагічну загибель антського вождя на ім’я *Бус*, засвідченого Йорданом як *Воз*, *Booz*, *Вох*.

Напрошується, однак, закономірне запитання: якщо *Воз* (*Booz*), *Вох* у Йордана — це той же *Бус* у “Слові о полку Ігоревім”, то в чому ж криється причина аж триваріантності його імени? Чи маємо тут справу із звичайним переключенням справжнього імени *Бус* внаслідок незвичного для чужоземця його звучання, чи, навпаки, маємо справу з можливим якимсь народноетимологічним перетворенням протягом віків первісного звучання даного імени як *Бос* чи *Бокс* (<*Vogs*) у *Бус*, уже на давньоруському мовному ґрунті?¹³ Обидва ці припущення не відкидаємо. І все-таки матеріали, які ми зібрали за багато років, вивчаючи українську і взагалі слов’янську антропонімію праслов’янської генези, більше переконують нас у тому, що ім’я антського вождя, засвідченого Йорданом, а потім, є вагомі підстави гадати, також у “Слові о полку Ігоревім”, і справді, навіть ще за його життя, у різних середовищах антів вповні могло вживатися у згаданих трьох варіантах — *Бос*, *Богс* і *Бус*. Еволюційні закономірності словотвору слов’янських особових власних імен праслов’янської генези дають можливість цю версію обґрунтувати.

Насамперед відзначимо, що кінцеве — с у засвідченому “Словом о полку Ігоревім” варіанті *Бус* — це теж дуже важливий аргумент на користь нашої концепції читання Йорданових *Воз* (*Booz*), *Вох*, відповідно,

⁹ Цит. за: Словарь-справочник “Слова о полку Игореве”/ Сост. В. А. Виноградова.— М.; Л., 1965.— Вып. 1.— С. 79.

¹⁰ Цит. за цим же джерелом.— С. 79.

¹¹ Див. про це: Рыбаков Б. А. Русские летописцы...— С. 419.

¹² Там же.— С. 417—421.

¹³ До речі, укладач “Словаря-справочника “Слова о полку Игореве” В. Виноградова у словниковій статті *Бусов*² — *бусовъ* так і розцінює цей прикметник, як “притяж[ательное] прилаг[ательное] от имени Бось”.

як *Бос*, *Бокс* (<**Bogsz*)¹⁴. Водночас спільність у всіх трьох утвореннях (*Бос*, *Богс*, *Бус*) кінцевого -с та початкового Б-, а в утвореннях *Бос*, *Богс* також і спільність голосного -о-, у поєднанні з відомостями про те, що ці утворення стосуються ідентифікації однієї і тієї ж особи, свідчить про те, що маємо справу не з різними іменами, а з фонетичними варіантами одного і того ж імені. А факти різноваріантності одного і того ж імені в антропоніміці загальновідомі. Вони були викликані переважно тенденцією до гіпокористичних та гіпокористично-суфіксальних похідних утворень. Цей спосіб антропонімного словотворення мав місце вже в праслов'янський період і зберігся до наших днів навіть у царині церковнохристиянських імен (пор., наприклад, *Григорій*: *Гринь*, *Гриць(ко)*, *Грига* тощо).

Отже, тепер нам залишається ще з'ясувати третє із поставлених на початку цієї статті питань — як даються трактувати варіанти імені засвідченого Йорданом антського вождя у їх генетичному аспекті?

Відповідь на це питання почнемо з категоричного заперечення наявних у деяких дотеперішніх працях спроб етимологізувати ім'я цього вождя не на антропонімічній базі, а на базі співзвучних з ним слів слов'янської загальноорозмовної лексики, як, наприклад, у випадку трактування Йорданових варіантів *Voz*, *Vooz*, *Vox* як ім'я *Бож*, з виведенням його від нечленного прикметника *božь* "божий", а при трактуванні цих варіантів як ім'я *Бос* — виводити останнє від нечленного прикметника *božь* "божий"¹⁵. Ці етимологічні версії з погляду антропоніміки необгрунтовані і, зрештою, не підтверджуються слов'янським історичним антропонімічним матеріалом.

На підставі наявних у нашому розпорядженні антропонімічних даних доходимо до переконання про відантропонімне, а не безпосередньо відапелятивне походження імені цього антського вождя, причому в усіх трьох наведених варіантах даного імені. Зокрема, зіставлення цих трьох варіантів дає підстави до висновку, згідно з яким, вони мають спільний етимон і становлять собою не що інше, як різномігні скорочення праслов'янського особового власного імені-комполита **Boguslavь*. При цьому перший з цих варіантів *Бос* виник унаслідок усічення другого складу -*gu*- препозитивного компонента *Bogu-* та елемента -*lavь* постпозитивного компонента -*slavь* і зрощення внаслідок цих усічень початкового складу *Во-* із збереженням при усіченні початкового приголосного -*s*- постпозитивного компонента в новотворі *Vos*. Пор. аналогічні утворення: *Бох* (<Бо[гу]х[валь]), *Жиж* (<*Жи[ро]ж[ить]), *Раль* (<*Ра[до]л[ють]),

¹⁴ Тут варто зазначити, що варіанти *Voz* (*Vooz*) і *Vox* (<*Bogsz*) у творі Йордана були не випадковими, а почерпнутими з різних слов'янських (навіть антських) інформативних, наймовірніше усних, джерел. Адже Йордан був "алан за походженням, придворний готський літописець, уродженець Нижнього Наддунав'я, він, певне, особисто стикався з слов'янами, знав їх, мав про них живе і безпосереднє уявлення" (Петров В. П. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика.— К., 1972.— С.11). Тож цілком можливо, що Йордан з одного джерела чув звучання імені антського вождя як *Бос*, а з іншого — як *Богс*, у вимові *Бокс*.

¹⁵ U r b a ĩ c z y k S. *Voz*.— S. 155. Тут зауважимо, що навіть якби варіанти Йордана *Voz*, *Vooz* справді звучали як *Бож*, то це *Бож* аж ніяк не слід було б розцінювати як первісно нечленний прикметник *božь*, а як гіпокористик — усічення якогось з праслов'янських імен-комполитів з препозитивним компонентом *Bož(e)* — типу *Božedar*, *Božeslav*, *Božetěch* і т. ін.

Свем (<Све[ти]м[иль]), Тух (<*Ту[го]х[валъ]) та інші¹⁶. Другий із цих варіантів, реконструйований нами як *Bogsъ, виник усіченням елемента -lavъ постпозитивного компонента -slavъ імени-комполита *Boguslavъ і утворення таким чином новотвору *Bogusъ з подальшим його стягненням у похідний новотвір *Bogsъ (<Bog[u]s[lav]). Пор. аналогічні утворення: Рац < Ратс (або і Радс) < Рат[u]с (або і Рад[u]с) < Рат[u]с[лавъ] (або і Рад[u]с[лавъ], Гуц < Гудсъ < Гуд[u]с < Гуд[u]с[лавъ] та інші¹⁷. Нарешті третій варіант — Бус із “Слова о полку Ігоревім” — виник тим же способом, що і попередній, але на цей раз із стягненням за рахунок звукосполучення -us- утворень *B[og]usъ, що появилось внаслідок усічення елемента -lavъ імени-комполита *Boguslavъ. Яскравий і наочний приклад цього явища дає нам чеська антропонімія: Bohus > Bouš > Buš¹⁸. Однак у нашому випадку цей шлях перетворень мав ту особливість, що спочатку скорочення відбулося в препозитивному компоненті через стягнення імені *Boguslavъ у Buslavъ, а вже потім відбулося усічення елемента -lavъ і постав новотвір *Busъ. Цей шлях творення імени Бус яскраво віддзеркалює засвідчене давньоруською писемною пам’яткою від 1217 р. та російською писемною пам’яткою XVI ст. ім’я Буславъ¹⁹.

Цю свою етимологічну концепцію можливої триваріантності імени засвідченого Йорданом вождя антив вважаємо доцільним супроводити ще таким коментарем.

Як ми вже згадували, скорочування власних імен-комполитів і творення від них різних похідних гіпокористичних безсуфіксних і суфіксальних утворень як антропонімічне явище виникло і розвинулося у слов’янській антропонімії ще в праслов’янський період. Отож вже тоді в народному побуті був сформований народний антропонімікон, який, природно, успадкували і наші предки анти. У цьому антропоніміконі паралельно з іменами-комполитами в загальному вжитку були і їх усічені, гіпокористичні похідні утворення. Тож у IV ст. анти вже не творили спеціально для кожної новонародженої дитини ім’я, а черпали його переважно зі сформованого антропонімікону. Передусім сказане стосується соціальної верхівки, серед якої імена-комполити були найпоширеніші, що засвідчують, зокрема, пізніші давньоруські так звані княжі імена. Отже, за цією концепцією, наш антський вождь, одержавши після народження, згідно з якимись тодішніми народними забобонами, в якійсь тогочасній ритуальній обстановці ім’я Boguslavъ, починаючи вже з раннього дитин-

¹⁶ Худаш М. Л., Демчук М. О. Типи слов’янських відкомполитних складноскорочень // IX Республіканська славистична конференція “Великий Жовтень і розвиток духовної культури слов’янських народів”, 12—14 травня 1987 р.: Тези доповідей і повідомлень.— Одеса, 1987.— С. 133.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Про наведені тут та інші типи скорочень слов’янських імен-комполитів див. ще: Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení.— Praha, 1964.— С. 105—111; Malc M. Staropolskie skrócone nazwy osobowe od imion dwuczłonowych.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1982; Демчук М. О. Слов’янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV—XVII ст.— К., 1989.— С. 50—101. У цих працях є посилання і на інші джерела.

¹⁹ Тупиков Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имен // Записки отделения русской и славянской археологии Императорского археологического общества.— СПб., 1903.— Т. 6.— С. 128.

ства в побуті міг іменуватися наявними в той час гіпокористиками цього імени, яких могло тоді бути у вжитку кілька, серед них і варіанти **Bozъ*, **Bogsъ*, **Busъ*. Отже, ніхто для нього якогось імени не вигадував і не створював, а звали його, вже традиційно поширеними готовими гіпокористиками від композита **Boguslavъ* — в одному середовищі *Bozъ* в іншому — *Bogsъ*, ще в іншому — *Busъ*. Адже анти, заселяючи, за історичними свідченнями, величезну територію, не були якимось невеликим племенем, а становили, мабуть, союзи племен. Отже, їхній верховний вождь — як ми припускаємо, в ранньому дитинстві **Boguslavъ* — міг у цих племенах бути популярним навіть під трьома гіпокористичними варіантами цього свого первісного імени, бо ж, як ми вже зазначили, навіть ще й сьогодні одна і та ж людина в різних оточеннях може бути відома й іменована не одним гіпокористичним варіантом свого імени.

Викладена в цій статті гіпотетична концепція звучання і генези імени засвідченого Йорданом вождя антів середини IV ст. підказує нам такі екстралінгвістичні висновки:

1. Відомості Йордана про антсько-готську війну та вождя антів, ідентифікованого ним, як *Boz*, *Booz*, *Box*, заслуговують повного довір'я, оскільки їх певним чином підтверджує автор "Слова о полку Ігоревім". У свою чергу, згадка у "Слові о полку Ігоревім" про "время Бусово", тобто про трагічну загибель цього вождя, є яскравим свідченням того, що народна пам'ять про нього була жива на Русі ще й через сім століть після його трагічної смерті, і цей факт тепер може служити яскравим доказом великої популярності цього вождя у свій час серед свого народу, а також доказом того, що наші давньоруські предки були прямими, безпосередніми нащадками антів.

2. Оскільки в народній пам'яті на Русі (очевидно, в народних переказах) ім'я цього, колись славного, вождя антів закріпилося і збереглося як *Бус*, то чи не варто б для ідентифікації цієї таки історичної, а не легендарної особи ввести в науковий обіг саме цей із засвідчених варіантів його імени і надалі відмовитися від практики ідентифікаційного хаосу при згадках про нього?

Mykhailo KHUDASH

ON THE GENESIS OF THE NAME OF THE ANTES' CHIEF IN ITS FORMS OF BOZ, BOOZ, BOX

The linguistic analysis of the name of the Antes' chief (the 4th century A. D.), as it was attested by the Gothic historian, Jordan, is based on the Slavic historical anthroponymy of the Proto-Slavic genesis, and makes it possible to assume that the name in question resulted from contracting the full Proto-Slavic composite name of *Богуславъ* in its three hypocoristic versions, in different dissemination areas: *Bozъ* / < *Bo[gy]c[лавъ]*, *Bogsъ* / < *Bo[gy]c[лавъ]* and *Busъ* / < *B[og]yc[лавъ]*. Hence, the medieval Latin letter z in Jordan's variants of *Boz*, *Booz* should be read as [s], not [ž] or [z]. The mention about "the days of Booz", made in *The Tale of Thor's Campaign*, obviously refers to the same chief of the Antes, thereby providing the evidence that he was still remembered seven hundred years after his death, and that our Old Rus' ancestors. (Proto-Ukrainians) were the immediate descendants from the Antes.